

Jan Willem Drijvers

## Van Decline and Fall naar een Wereld van de Late Oudheid

In dit artikel laat Jan Willem Drijvers zien hoe de late oudheid als zelfstandig onderzoeksgebied is ontstaan. Aan de hand van een aantal belangrijke nieuwe ideeën van leidende onderzoekers in dit veld is de late oudheid uitgegroeid tot een volwassen thema in het historisch debat.

"The time has come for scholars, students and the educated public in general to treat the period between around 250 and 800 as a distinctive and quite decisive period that stands on its own".

Dit citaat uit de introductie van het in 1999 verschenen *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*<sup>1</sup> drukt de wens uit dat wat we nu algemeen classificeren als late oudheid een periode is die het verdient om zelfstandig en op zijn eigen condities te worden bestudeerd. Het concept late oudheid en de zelfstandige bestudering van deze periode van de geschiedenis is relatief nieuw en pas opgekomen vanaf de jaren 1970. De bestudering van de late oudheid heeft inmiddels zo'n hoge vlucht genomen, zowel in Europa als in Noord-Amerika, dat late oudheid studies zijn uitgegroeid tot een van de meest intellectueel uitdagende onderzoeksterreinen binnen de historische wetenschap. Dat mag op z'n minst opmerkelijk heten omdat nog niet zo lang geleden deze periode van de laat-Romeinse geschiedenis werd gekarakteriseerd als een tijdvak van *decline and fall*. Vergeleken met wat wordt beschouwd als de bloeiperiode van het Romeinse Rijk, i.e. de eerste eeuwen van onze jaartelling, zou het laat-Romeinse Rijk cultureel, politiek, militair en religieus verbleken en achterblijven, en bovendien worden gekenmerkt door decadentie, corruptie, machtsmisbruik en repressie. Voorts werd het negatieve beeld versterkt door invasies van 'barbaren', de plundering

1 G.W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar eds., *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, Mass. 1999) ix.

van Rome in 410, het verdwijnen van het West-Romeinse Rijk in 476 en de opsplitsing van dat rijk in *successor kingdoms*. Dat beeld is de laatste decennia geheel veranderd. In deze bijdrage zal een impressie worden gegeven van de verandering van het perspectief op de periode van het laat-Romeinse Rijk.<sup>2</sup>

## Decline and Fall

De val van het Romeinse Rijk was “*the greatest, perhaps, and most awful scene in the history of mankind*” volgens Edward Gibbon (1737-1794) in zijn beroemde en briljante *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776-1788).<sup>3</sup> Volgens Gibbon, begint het verval van het Romeinse Rijk al aan het einde van de tweede eeuw. *Decline and fall* van het Romeinse Rijk schreef Gibbon vooral toe aan de christianisering en de invallen van barbaren. Hij karakteriseerde de laatste eeuwen van het Romeinse Rijk als een periode van “*the triumph of barbarism and Christianity*”. Zijn Duitse tijdgenoot Johann Joachim Winckelmann (1717-1768) dacht er al niet veel anders over in zijn *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764). Voor Winckelmann vormde de klassieke Griekse kunst het absolute hoogtepunt, waarbij de Romeinse kunst uit de vroege keizertijd al nauwelijks in de schaduw kon staan. De kunst en architectuur uit de late oudheid was in de ogen van Winckelman niet

- 2 Voor deze bijdrage heb ik vruchtbaar gebruik gemaakt van G.W. Bowersock, “The vanishing paradigm of the fall of Rome”, *Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences* 49.8 (1996) 29-43; Peter Brown, ‘The world of late antiquity revisited’, with comments by G.W. Bowersock, Av. Cameron, E.A. Clark, A. Dihle, G. Fowden, P. Heather, Ph. Rousseau, A. Rousselle, H. Torp & I. Wood, *Symbolae Osloenses* 72 (1997) 5-90; de bijdragen in Carole Straw, Richard Lim eds., *The Past Before Us. The Challenge of Historiographies of Late Antiquity* (Turnhout 2004); J.H.W.G. Liebeschuetz, ‘Late antiquity and the concept of decline’, *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001) 1-11; J.H.W.G. Liebeschuetz, ‘The birth of late antiquity’, *Antiquité Tardive* 12 (2004) 253-261; Arnaldo Marcone, ‘A long late antiquity? Considerations on a controversial periodization’, *Journal of Late Antiquity* 1 (2008) 4-19; Edward James, ‘The rise and function of the concept “late antiquity”’, *Journal of Late Antiquity* 1 (2008) 20-30; Clifford Ando, ‘Decline, fall, and transformation’, *Journal of Late Antiquity* 1 (2008) 31-60; Stefan Rebenich, ‘Late antiquity in modern Eyes’, in: Ph. Rousseau ed., *A Companion to Late Antiquity* (Malden/Oxford 2009) 77-92.
- 3 E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. David Womersley, 3 dln. (Londen 1994) dl. 3, 1024.

orgineel en daarom oninteressant, en toonde naar zijn mening duidelijke kenmerken van cultureel verval.<sup>4</sup> Al voor Gibbon had Montesquieu (1689-1755) in zijn *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains en de leur décadence* (1734) een niet-religieuze reden gegeven voor de val van Rome. Montesquieu meent dat deze gelegen was in de triomfen van Rome die tot gevolg hadden dat de verleidingen van de macht de traditionele Romeinse deugden en principes aantastten en uiteindelijk vernietigden.

Verval en val van het Romeinse Rijk stonden tot ver in de twintigste eeuw niet ter discussie. Vooral de vraag waarom Rome in verval was geraakt en waarom het uiteindelijk viel stond centraal. Deze vraag heeft geleid tot talloze, soms absurde, verklaringen voor het verdwijnen van het Romeinse rijk: klimaatverandering, degeneratie, ontvolking, invasies van barbaren, uitputting van natuurlijke bronnen, vermenging van rassen en loodvergiftiging, om er slechts enkele te noemen.<sup>5</sup> Direct gerelateerd hieraan werd de vraag gesteld wanneer het verval inzette, alsmede de vraag wanneer de oudheid eindigde en de middeleeuwen begonnen. In deze discussie speelde de karakterisering van de oudheid als pagaan, i.e. niet-christelijk, en de middeleeuwen als een periode die zich vooral kenmerkte door het christendom een belangrijke rol.

Ofschoon binnen de *Altertumswissenschaften* in de negentiende en twintigste eeuw het academische onderzoek en onderwijs over Rome vooral uitging naar de late Republiek en de vroege keizertijd, bleef het laat-Romeinse rijk niet een onontgonnen terrein. Vooral op het gebied van de ontsluiting van literaire bronnen werden grote stappen voorwaarts gezet. Katholieke geleerden in vooral België en Frankrijk waren uiteraard geïnteresseerd in de christelijke teksten uit de late oudheid – preken, brieven, exegetische werken, christelijke historiografie, kronieken en hagiografie – van o.a. de kerkvaders. Dit leidde onder meer tot de publicatie van reeksen als de *Patrologia Latina* en de *Patrologia Graeca* door Jacques-Paul Migne (1800-1875) en de *Acta Sanctorum* door de Bollandisten. Vele andere, nog steeds doorlopende, series van bronnenpublicaties van christelijke teksten uit de late oudheid hebben hun oorsprong in de 19de eeuw. Een vooraanstaande positie daarin werd ingenomen door de Duitse *Altertumswissenschaften*. Vanuit de

4 J.J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Altertums* (Wenen 1934) 387 ff.

5 Voor een volledig overzicht zie A. Demandt, *Der Fall Roms. Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt* (München 1984).

positivistische opvatting dat objectief en empirisch historisch onderzoek naar de (late) oudheid alleen goed verricht kon worden op basis van de geschreven bronnen en de interpretatie daarvan, was de beschikbaarheid en toegankelijkheid van die bronnen van groot belang. Het ideaal van kennisverwerving van de oudheid als geheel (*cognitio totius antiquitatis*), impliceerde dat ook op het terrein van de late oudheid bronnen werden uitgegeven die tot dan toe niet of slecht toegankelijk waren. Dat geldt voor christelijke teksten in series als *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL) of de *Griechische christliche Schriftsteller der ersten (drei) Jahrhunderte* (GCS) en voor de publicatie van voornamelijk seculiere teksten in de *Bibliotheca Teubneriana* en de *Monumenta Germaniae Historica* (MGH). De grote oudheidkundige Theodor Mommsen (1817-1903) was een van de stimulerende krachten achter deze bronnenpublicaties. Op het terrein van de late oudheid publiceerde hij o.a. edities van de *Variae* van Cassiodorus, de *Getica* van Jordanes en de *Chronica Minora*. Ook wetsteksten hadden zijn belangstelling; van zijn hand verschenen edities van de *Digesta*, het *Corpus Iuris Civilis* en (postuum) de *Codex Theodosianus*. Mommsen's leerling Otto Seeck (1850-1921) ontsloot en publiceerde in 1876 de *Notitia Dignitatum*, een sleuteltekst voor onze kennis van de administratieve en militaire inrichting van het laat-Romeinse Rijk. Voorts had Mommsen samen met de kerkhistoricus Adolf von Harnack (1851-1930) het plan opgevat om een omvangrijke prosopografie van de late oudheid op te zetten; dit project zou pas in de tweede helft van de twintigste eeuw worden gerealiseerd, en niet in Duitsland maar in Engeland onder leiding van A.H.M. Jones (zie hieronder).

Al deze bronnenpublicaties leidden weliswaar tot betere kennis en inzicht van de ontwikkelingen in het laat-Romeinse Rijk, maar het debat bleef gedomineerd worden door het paradigma van *decline and fall*. Friedrich Nietzsche hield, evenals Gibbon, de christenen verantwoordelijk voor de val van het rijk en noemde het christendom de vampier van het Romeinse Rijk.<sup>6</sup> Met een geheel andere visie kwam de al genoemde Otto Seeck in zijn zesdelige *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (1897-1920). Geïnspireerd door de evolutionaire biologie schreef Seeck het verval en uiteindelijk de ondergang van de antieke wereld toe aan "*die Ausrottung der Besten*".<sup>7</sup> Als gevolg van een geleidelijk proces

6 Demandt, *Der Fall Roms*, 251.

7 O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* (Berlijn 1895-1921) dl. 1, 257-289.

van negatieve keuzes werden de besten in de Romeinse samenleving geëlimineerd. Het begin van dit proces dateert Seeck al in de tijd van de Gracchi, aan het einde van de tweede eeuw v. Chr. Seeck's studie was van invloed op Oswald Spengler's *Der Untergang des Abendlandes* (1918-1922). Behalve door het werk van Seeck is Spengler's pessimisme voor de ondergang van Europa vooral gevoed door Duitslands nederlaag in de Eerste Wereldoorlog. Een zelfde reflectie van contemporaine gebeurtenissen op de interpretatie van het verleden, zien we terug in Michael Rostovtzeff's *The Social and Economic History of the Roman Empire* (1926). Rostovtzeff (1870-1952) was Rusland ontvlucht als gevolg van de Oktoberrevolutie van 1917, een gebeurtenis die van grote invloed is geweest op zijn visie op de ondergang van het Romeinse Rijk. Rostovtzeff ziet het verval van het Romeinse Rijk ontstaan in de derde eeuw als gevolg van het geleidelijk wegvallen van een krachtige en welvarende middenklasse, een proces dat samenging met het verval van de stedelijke economieën, de economische ruggengraat van het rijk, en de opkomst van de massa.

### Spätantike

In 1901 publiceerde de Weense kunsthistoricus Alois Riegl (1858-1905) zijn *Die spätromische Kunstindustrie*. Hij was de eerste die de mening verkondigde dat kunst uit de periode tussen het Edict van Milaan (313) en de troonsbestijging van Karel de Grote (768) op zijn eigen merites beoordeeld moest worden en niet naar het schoonheidsideaal van de klassieke Griekse en Romeinse kunst. Daarmee brak Riegl niet alleen met de visie van Winckelmann die de laat-antieke kunst beschouwde als barbaars maar erkende hij de late oudheid – Riegl gebruikt de term *Spätantike* – als een periode die zich onderscheidde van de klassieke oudheid enerzijds en de middeleeuwen anderzijds en om die reden zelfstandige bestudering verdiende.

Van belang voor de bestudering van de late oudheid als eigenstandige periode waren ook de ontwikkelingen op het terrein van de godsdienstwetenschap en vooral de bestudering van het vroege christendom. In Duitsland ontstond aan het eind van de negentiende eeuw de *religionsgeschichtliche Schule* waarvan de vertegenwoordigers het antieke christendom voor het eerst onafhankelijk van het christendom in latere perioden gingen bestuderen. Nog belangrijker was dat zij het

vroege christendom bestudeerden in relatie tot en interactie met andere vormen van religiositeit en spiritualiteit in de antieke wereld, zoals de gnostiek of stromingen binnen het jodendom, die zich tegelijkertijd met de opkomst en verspreiding van het christendom manifesteerden. In Engeland (*Cambridge Ritualists*) ontwikkelde zich een interesse voor de functie van religieuze – ook christelijke – rituelen in relatie tot kwesties als groepscohesie en identiteit. Deze benaderingen hebben ertoe geleid dat bij de bestudering van godsdienstgeschiedenis van de Romeinse oudheid de tot dan vrij strikt getrokken grens tussen bestudering van het vroege christendom enerzijds en niet-christelijke religieuze stromingen en culten anderzijds wegviel.<sup>8</sup>

### The World of Late Antiquity

Ondanks de hierboven geschetste ontwikkelingen bleef de centrale vraag bij de bestudering van de laat-Romeinse oudheid waarom het Romeinse Rijk in verval was geraakt en uiteindelijk ophield te bestaan. Dat veranderde veertig jaar geleden radicaal met de verschijning van Peter Brown's *The World of Late Antiquity* (1971). De in 1935 in Dublin geboren Brown had zijn opleiding in Oxford genoten waar hij *Modern History* studeerde, dat wil zeggen de geschiedenis vanaf ca. 300 n. Chr. In de jaren 1950 en 1960 toen Brown in Oxford studeerde en doceerde bestond er nog een grote tegenstelling tussen de bestudering van wat als 'echte' Romeinse oudheid werd beschouwd – late republiek en vroege keizertijd – en de periode daarna die niet meer tot *Classics* (*Litterae Humaniores*) werd gerekend. De periode van de *Classics* werd superieur geacht aan de periode daarna met als gevolg dat er geen of weinig aandacht was in onderwijs en onderzoek voor de latere eeuwen van het Romeinse Rijk.<sup>9</sup> Brown ontwikkelde al vroeg belangstelling voor de laat-Romeinse periode, o.a. gestimuleerd door de door Arnaldo Momigliano (1908-1987) in 1958-1959 georganiseerde Warburg Lectures over de relaties tussen de pagane religies en het christendom in de vierde eeuw.<sup>10</sup> Ook het in 1964 verschenen *The Later Roman Empire*

8 F. Graf, 'Religionsgeschichte', *Der Neue Pauly* 15.2: *Rezeptions und Wissenschaftsgeschichte* (Stuttgart 2002) 679-699.

9 Voor de situatie in Oxford zie Peter Brown, "What's in a name", lezing gegeven bij de opening van het Oxford Centre for Late Antiquity op 28 september 2007; [http://www.ocla.ox.ac.uk/pdf/brown\\_what\\_in\\_name.pdf](http://www.ocla.ox.ac.uk/pdf/brown_what_in_name.pdf).

10 Deze lezingen werden enige jaren later gepubliceerd: A. Momigliano ed., *The*

van A.H.M. Jones (1904-1970) was van invloed op Brown's groeiende interesse voor de late oudheid.<sup>11</sup> Zijn biografie van Augustinus (1967) had hem in contact gebracht met het werk van Henri-Irénée Marrou (1904-1977) die in 1938 een studie over deze Latijnse kerkvader had gepubliceerd.<sup>12</sup> In dit werk beschreef Marrou de laat-antieke cultuur als decadent en zwak, maar zo'n tien jaar later kwam hij op dit standpunt terug. In zijn *Retractatio* karakteriseerde Marrou de laat-antieke culturele prestaties als innovatief en nam hij afstand van de nog algemene opinie dat de laat-Romeinse periode een definitieve breuk vormde met die van de klassieke oudheid. Marrou benadrukte dat de veranderingen en ontwikkelingen in de late oudheid indicaties waren voor de kracht en vitaliteit van de laat-Romeinse samenleving.<sup>13</sup>

In zijn voorwoord bij *The World of Late Antiquity* legt Brown zijn visie op de wereld van de late oudheid en zijn bedoeling met het boek nader uit.<sup>14</sup> Hij neemt duidelijk afstand van de "*melancholy tale of 'Decline and Fall'*". Brown erkent dat de samenleving van de late oudheid een andere is dan die van de eerste eeuwen van onze jaartelling vanwege sociale en culturele veranderingen die plaatsvonden, maar hij benadrukt ook het aspect van continuïteit: maar de late oudheid, is nog steeds oudheid. De late oudheid is, volgens Brown, een periode van transformatie en "*new beginnings*" die duidelijk maken waarom Europa christelijk werd en het Nabije Oosten islamitisch. Door zijn aandacht voor vooral de sociale en culturele transformatie neemt Brown enigszins afstand van de politieke en militaire benadering van de late oudheid zoals die van Jones: "*A history of the Late Antique world that is all emperors and barbarians, soldiers, landlords and tax-collectors would give [a] colourless and... unreal a picture of the quality of the age*". Dat wil overigens niet zeggen dat *The World of Late Antiquity* Jones' *Later Roman Empire* kan vervangen. Waar Brown vooral een perspectief en visie op de late oudheid biedt, geeft Jones een analytische beschrijving van het laat-Romeinse Rijk.

*Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford 1963).

11 A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, 3 dln. (Oxford 1964).

12 Peter Brown, *Augustine of Hippo. A Biography* (Londen 1967); Henri-Irénée Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, 2 dln. (Parijs 1938).

13 Henri-Irénée Marrou, *Retractatio* (Parijs 1949) 690.

14 Peter Brown, *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Muhammad* (Londen 1971) 7-9.

De ondertitel van het boek *From Marcus Aurelius to Muhammad* brengt ons bij het debat over periodisering en de chronologische grenzen van de late oudheid. Brown, in de traditie van Gibbon, begint zijn boek in de tweede helft van de tweede eeuw en eindigt in de zevende eeuw met de opkomst van de islam. In vroegere studies was de laat-Romeinse tijd en de overgangperiode van oudheid naar middeleeuwen meestal vrij kort: deze begon in 284 (aantreden van keizer Diocletianus), 312 (kruisvisioen van Constantijn voorafgaande aan de slag bij Pons Milvius) of 324 (alleenheerschappij van Constantijn), en eindigde in 395 (definitieve opsplitsing van het Romeinse Rijk in een oostelijk en westelijk deel), 410 (plundering van Rome door Alaric) of 476 (laatste west-Romeinse keizer Romulus Augustulus afgezet door Odoacer). In navolging van Henri Pirenne (1862-1935) zag Brown pas een definitieve verandering in de cultuur van de mediterrane wereld optreden met de komst van de islam. Brown kiest voor het Braudelliaanse perspectief van de *longue durée*, of, anders geformuleerd, voor een *long late antiquity*, een term die de laatste jaren in zwang is gekomen. Dat perspectief wordt overigens niet altijd gevolgd. Wel laten de meeste specialisten de late oudheid eindigen in de zevende eeuw (en soms zelfs pas in 800 bij de keizerskroning van Karel de Grote) maar het begin van de laat-antieke periode wordt meestal gelegd rond het jaar 300 met de bestuurlijke, militaire en economische hervormingen van keizer Diocletianus (284-305) en de verlening van godsdienstvrijheid aan de christenen door Constantijn de Grote (306-335).<sup>15</sup>

De invloed van het nieuwe perspectief dat door *The World of Late Antiquity* werd geboden valt voor het onderzoek naar de laat-Romeinse periode nauwelijks te overschatten. Vanaf de verschijning van het boek werd de aanduiding *late antiquity*/late oudheid de term om de periode van transformatie van oudheid naar middeleeuwen aan te duiden. De benadering van de late oudheid als een zelfstandige periode, en zelfs als concept, doet strikt gehanteerde chronologische grenzen tussen oudheid en middeleeuwen vervagen, en maakt de oudheid langer en drukt het begin van de middeleeuwen verder naar voren.

Deze lange periode van zo'n vier à vijf eeuwen bood uitdagende

15 Er wordt wel gesproken over een '*new empire*' om het laat-Romeinse Rijk te onderscheiden van het Romeinse Rijk dat was vorm gegeven door Augustus; cf. T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass. 1982).



nieuwe mogelijkheden voor onderzoek op het terrein van de geschiedenis van politieke cultuur, kerkgeschiedenis, sociale en economische geschiedenis, cultuurgeschiedenis, en geschiedenis van spiritualiteit en literatuur. Maar de belangrijkste bijdrage van *The World of Late Antiquity* was de afrekening met het paradigma van *decline and fall*. Dit paradigma werd vervangen door begrippen als transformatie, transitie, evolutie, continuïteit, vernieuwing en accommodatie. Een geheel nieuw terrein van exploratie en vernieuwend onderzoek lag daarmee open, al was het alleen al vanwege het grote aantal bronnen dat nog nooit goed was bestudeerd.<sup>16</sup> Overigens waren niet alleen de literaire bronnen voor Brown van belang maar ook de materiële cultuur; *The World of Late Antiquity* bevat maar liefst 130 illustraties van objecten als representatie van de laat-antieke samenleving.<sup>17</sup> Maar het waren niet alleen deze bronnen die nieuwe vergezichten openden, het was vooral het concept late oudheid zoals dat door Brown impliciet is gedefinieerd dat bevrijdend werkte. De rigide grenzen tussen de disciplines die zich met deze periode bezighouden vielen weg. De *crossing of boundaries* is een van de aspecten die de bestudering van de late oudheid tot een opwindend en vernieuwend veld van studie hebben gemaakt. Godsdienstwetenschappers en patristici begrepen dat zij het vroege christendom niet konden begrijpen zonder kennis van de sociaal-historische context van de wereld waarin christenen leefden en kerkvaders opereerden. Historici op hun beurt konden de laat-antieke wereld niet doorgronden zonder kennis van het christendom en andere religieuze stromingen. Het onderscheid tussen seculiere/klassieke en christelijke teksten viel weg omdat de notie was doorgedrongen dat al deze teksten van belang waren om de wereld van de late oudheid te kunnen begrijpen. Vanuit het besef dat het christendom onderdeel is van de samenleving en los van die samenleving niet begrepen kon worden, verviel het dualisme tussen tekst en context. Tevens was er een bewustwording dat de werken van bij voorbeeld kerkvaders niet alleen

16 Het aantal bronnen uit de late oudheid is vele malen groter en van een grotere diversiteit dan uit de voorafgaande periode.

17 Voor beeld en materiële cultuur als bron voor de reconstructie van de laat-antieke samenleving zie o.a. K. Weitzman ed., *The Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* (New York 1979), een catalogus van een tentoonstelling in het Metropolitan Museum waaraan Peter Brown heeft meegewerkt; G.W. Bowersock, *Mosaics as History. The Near East from Late Antiquity to Islam* (Cambridge, Mass. 2006).

om theologische redenen bestudeerd hoefden te worden maar ook inzicht boden in de sociaal-historische 'werkelijkheid'. De bestudering van de late oudheid is daarmee bij uitstek een activiteit waarbij disciplinaire grenzen zeer fluïde zijn en interdisciplinariteit een *conditio sine qua non* om de laat-antieke wereld te kunnen doorgronden. Niet alleen disciplinaire barrières werden overschreden, ook geografische. Om de geschiedenis van de mediterrane cultuur van de late oudheid goed te kunnen begrijpen is kennis van samenlevingen buiten de grenzen van het laat-Romeinse Rijk, zoals dat van de Perzische Sassaniden of van de Germaanse volkeren ten noorden van Rijn- en Donaugrens vereist. Met deze culturen vond er voortdurend interactie plaats die van grote invloed is geweest op de transformatie van de mediterrane wereld. De bestudering van de late oudheid heeft verder o.a. zeer geprofiteerd van analytische concepten binnen de antropologie, sociologie, van het werk van Foucault, de ontwikkeling van de subdiscipline vrouwengeschiedenis/genderstudies en literaire theorieën.

Toch was en is er ook kritiek op Brown's benadering en interpretatie van de late oudheid. *The World of Late Antiquity* heeft een te beperkte geografische focus en concentreert zich vooral op het oostelijk deel van het Middellandse Zeegebied en veronachtzaamt daarmee de ontwikkelingen in het westen.<sup>18</sup> Ook de Romeinse staat met zijn veranderende politieke en bestuurlijke instituties en economische structuren is te veel afwezig. Maar de belangrijkste kritiek is dat Brown teveel nadruk legt op de sociale en culturele geschiedenis. Vooral religie heeft Brown's bijzondere aandacht. Een van de grote thema's van de bestudering van de late oudheid is voor Brown de opkomst van het monotheïstische christendom in een polytheïstische wereld. Ook in zijn werk na *The World of Late Antiquity* spelen het christendom en spiritualiteit als integraal onderdeel van de samenleving een belangrijke rol.<sup>19</sup>

Door het werk van Peter Brown en degenen die zich door zijn benadering hebben laten inspireren, is onze kennis over de late oudheid enorm toegenomen en is het beeld van de late oudheid gedifferen-

18 Door Brown zelf ook erkend in *Symbolae Osloenses*, 23-24.

19 E.g. Peter Brown, "The rise and function of the holy man in late antiquity", *Journal of Roman Studies* 61 (1971) 80-101; *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Late Antiquity* (Chicago 1981). Cf. J. Howard-Johnston, P.A. Hayward (eds.), *The Cult of the Saints in Late Antiquity and the Middle Ages. Essays on the Contribution of Peter Brown* (Oxford 1999).

tieerd en complex geworden. De late oudheid is een zich van andere tijdvakken onderscheidende periode geworden en “*well established as a field of scholarship*”, om de woorden te citeren van Averil Cameron, naast Peter Brown een van de grote namen op het terrein van de late oudheid studies.<sup>20</sup> De geboekte resultaten zijn ongelooflijk. Laat ik me tot een paar voorbeelden beperken. De tweede editie van *The Cambridge Ancient History* is uitgebreid met twee delen in vergelijking met de eerste editie: een deel dat de periode 337-425 behandelt en een deel dat gaat over de jaren 425-600.<sup>21</sup> Ook in het befaamde *Handbuch der Altertumswissenschaft* is een deel *Spätantike* verschenen.<sup>22</sup> Voorts is er een volledige prosopografie verschenen voor de periode 260-641.<sup>23</sup> Er bestaan inmiddels twee tijdschriften met de late oudheid als onderwerp: het in 1993 gestarte *Antiquité Tardive* en het *Journal of Late Antiquity* waarvan de eerste aflevering in 2008 verscheen. In 2009 verscheen *A Companion to Late Antiquity* met bijdragen van merendeels jongere onderzoekers.<sup>24</sup> Er zijn boekenseries met de late oudheid als onderwerp zoals Brown's eigen serie “*The Transformation of the Classical Heritage*”. En in de jaren 1990 was er het grote vijfjarige project “*The Transformation of the Roman World, 400-900*” gesubsidieerd door de *European Science Foundation*, dat interessante en belangwekkende publicaties heeft opgeleverd. Verder zijn er de laatste decennia vele studies verschenen over tal van onderwerpen de late oudheid betreffende – e.g. ascese, vroege kloosterbeweging, keizers, wetgeving, christelijke en niet-christelijke auteurs en hun werken, biografieën van steden –, zijn vele bronnen opnieuw uitgegeven en in vertaling beschikbaar gekomen, zijn internationale netwerken van ‘late antiquitists’ ontstaan, worden er jaarlijks internationale symposia en congressen gewijd aan aspecten van

20 Av. Cameron, “History and the individuality of the historian: The interpretation of late antiquity”, in: C. Straw, R. Lim eds., *The Past before Us. The Challenge of Historiographies of Late Antiquity* (Turnhout 2004) 69-77, aldaar 69.

21 Av. Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History*, dl. 13, *The late empire, A.D. 337-425* (Cambridge 1998); Av. Cameron, B. Ward-Perkins, M. Whitby (eds.), *The Cambridge Ancient History*, dl. 14, *Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600* (Cambridge 2000).

22 A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* (München 2007, 2e herziene druk; 1e druk 1989).

23 A.H.M. Jones, J.R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 3 dln. (Cambridge 1971-1992).

24 Ph. Rousseau (ed.), *A Companion to Late Antiquity* (Malden/Oxford 2009).

de late oudheid. Kortom, er heeft laatste decennia een explosie van late oudheid studies plaatsgevonden.<sup>25</sup>

Het is terecht om met Clifford Ando te constateren dat “*as a field of study Late Antiquity is largely the product of Anglo-American scholarship*”.<sup>26</sup> Veel van de vernieuwingen zijn inderdaad begonnen in Engeland en de Verenigde Staten. Maar ook in Duitsland, Frankrijk en Italië is de late oudheid een prominent veld van onderzoek. Nederland blaast op bescheiden schaal zijn partijtje mee, al moet in algemene zin worden geconstateerd dat Nederlandse classici, historici, archeologen en godsdienstwetenschappers nooit werkelijk warm zijn gelopen voor de post-klassieke wereld van de late oudheid en de *crossing of boundaries* die de bestudering van de periode van transformatie verlangt.<sup>27</sup>

Het paradigma van de late oudheid als periode van non-traumatische transformatie van oudheid naar middeleeuwen is stevig geworteld. Toch is er de laatste jaren kritiek gekomen op het positieve ‘*Brownian model*’ omdat het weinig tot geen mogelijkheden biedt voor aspecten van crisis, catastrofe, achteruitgang en ineenstorting: de crisis van de derde eeuw wordt gebagatelliseerd, de invasies van ‘barbaren’ worden gezien als een vorm van accommodatie die voor weinig disruptie hebben gezorgd en de val van Rome in 476 wordt als een weinig relevante historische gebeurtenis beschouwd. De laatste jaren dringt geleidelijk aan het besef door dat we ons de wereld van de late oudheid wellicht wat te mooi voorstellen en er misschien te weinig aandacht is geweest voor thema’s als crisis, verval en zelfs ineenstorting. Het resultaat daarvan is dat de term *decline and fall* weer hier en daar opduikt in het debat en zelfs in boektitels.<sup>28</sup> Vooral archeologisch onderzoek lijkt aan te tonen dat er wel degelijk sociaal, economisch en demografisch een achteruitgang valt te constateren vanaf ongeveer het midden van de

25 A. Giardina, ‘Esplosione di tardoantico’, *Studi storici* 40 (1999) 157-180.

26 Ando, ‘Decline, fall, and transformation’, 59.

27 Een van de eerste weinige oud-historici die zich enige jaren intensief met de late oudheid heeft beziggehouden was M.A. Wes, hoogleraar Oude Geschiedenis aan de RUG in de jaren 1976-2004. Zijn Leidse proefschrift *Das Ende des Kaisertums im Westen des Römischen Reiches* (’s Gravenhage 1967) werd zeer positief besproken, o.a. door Peter Brown in *Rivista Storica Italiana* 80 (1968) 1018-1022; herdrukt in Peter Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine* (Londen 1972) 227-234.

28 J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford 2001); Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire. A new History of Rome and the*

zesde eeuw in Italië en delen van westelijk Europa.<sup>29</sup> Er gaan stemmen op om hiermee meer rekening te houden dan het 'Brownian model' doet. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat we de komende jaren een lichte paradigmaverschuiving te zien krijgen waarin er naast aandacht voor continuïteit en geleidelijke transformatie ook aandacht zal zijn voor ingrijpende sociale, economische en politieke veranderingen en achteruitgang.<sup>30</sup>

*Barbarians* (Oxford 2006).

29 B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford 2005).

30 E.g. Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400-800* (Oxford 2005) 11-13; *The Inheritance of Rome. A History of Europe from 400 to 1000* (Londen 2009) 8-9. Wickham pleit ook voor een regionale benadering in plaats van een benadering van continuïteit en verandering op het hogere niveau van het laat-Romeinse Rijk.